

ARTYKUŁ RECENZYJNY

SCRIPTA HISTORICA

Nr 27

ss. 139-152

ROK 2021

A R T Y K U Ł Y

ISSN 2391-5153

© Copyright by Institute of History of the Pomeranian University in Słupsk

Oryginalna praca badawcza

WIESŁAW CHARCZUK

ZESPÓŁ SZKÓŁ PONADGIMNAZJALNYCH NR 1

IM. STANISŁAWA STASZICA W SIEDLCACH

„Tamten wrzesień szkolnym dzwonkiem się nie zaczął.

Sennym świtem spłoszył ptaki syren jęk”

Wojciech Kejne, *Zapamiętaj tamten wrzesień*

**UWAGI NA MARGINESIE PUBLIKACJI PT.
WOJNA OBRONNA 1939 ROKU NA MAZOWSZU I PODLASIU.
LUDZIE – POSTAWY – KONSEKWENCJE,
RED. ARTUR ZIONTEK, KOSÓW LACKI 2020, SS. 388**

Słowa kluczowe: *Południowe Podlasie, Wschodnie Mazowsze, Związek Sowiecki, III Rzesza, wojna obronna 1939 r., kampania wrześniowa 1939 r.*

Key words: *South Podlasie, East Mazovia, Soviet Union, Third Reich, defensive war 1939, September campaign 1939*

Od wydarzeń będących tematem książki minęło już ponad 80 lat. Ten wycinek w dziejach najnowszych Polski i Europy został przez historyków poddany gruntownym badaniom. Powstało już mnóstwo publikacji, ale nadal wiele zagadnień wymaga zbadania, dokonania rekonstrukcji wydarzeń z tamtych czasów¹. Historiografia

¹ J. Böhlér, *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, Kraków 2011; L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009; Cz.K. Grzelak, H. Stańczyk, *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2006; *Wojna obronna Polski w 1939 r.: bibliografia za lata 1985-1989*, oprac. W. Henzel, I. Sawicka. Warszawa 1992; P. Wieczorkiewicz, *Kampania 1939 roku*,

września 1939 roku jest nader obfita². Przykładem tego są liczne publikacje dokumentów operacyjnych, relacje i wspomnienia uczestników walk, wspomnienia osób pełniących w II Rzeczypospolitej różne funkcje społeczne czy administracyjne, a także wiele przyczynków, całościowych opracowań i monografii. Badania nad wrześniem 1939 roku w okresie Polski Rzeczypospolitej Ludowej koncentrowały się na makrohistorii, były nasiąknięte tendencyjnością, pisane językiem zgodnym z wykładnią ówczesnej ideologii komunistycznej. Krytyce poddano Wojsko Polskie z września 1939 roku. Nie oszczędzono żołnierzy ani ich dowódców. Wrzesień 1939 roku znany jest bardziej z legend niż faktów. Klęska wojenna, szybkie załamanie się i upadek II Rzeczypospolitej były dla narodu polskiego olbrzymim szokiem. Wywołała ogromną falę krytyki wobec winowajców klęski wrześniowej – ludzi i stronnictw politycznych związanych z tzw. sanacją. Pisała na ten temat komunistyczna badaczka najnowszych dziejów Polski Maria Turlejska w książce *Rok przed klęską...*, jednoznacznie stwierdzając: „[...] Obiektywizm rozumiem w tym przypadku jako ujawnienie wewnętrznego procesu bez przemilczania faktów, które wydają się niewygodne, bez przykrawania ich do z góry założonej tezy. Fakty układają się jak ogniwa w określony łańcuch, tworzy go właśnie ich wewnętrzna nieubłagana logika. Wskazuje ona na prawidłowości rozwoju dziejowego, na prawdę obiektywną, prawdę tych, którzy najbardziej konsekwentnie reprezentują postępowy rozwój społeczeństwa”³.

Kolejnym czynnikiem, który dezawuował badania nad wrześniem 1939 roku był udział Związku Sowieckiego w agresji na Polskę 17 września 1939 roku. O tym fakcie w dyskusji naukowej nie wspominało. Nie ukazywano roli Związku Sowieckiego i polskich kolaborantów (Polaków, Żydów), którzy przyczynili się do eksterminacji inteligencji, duchowieństwa i ziemiaństwa przez Sowietów.

Błyskawiczna klęska nie powinna przesłaniać tego, iż Wojsko Polskie biło się we wrześniu niezwykle zaciekle. W porównaniu z frontem zachodnim koalicja czterech armii (Anglii, Francji, Belgii, Holandii) przewyższająca liczebnością armię niemiecką potrafiła stawić jej opór zaledwie przez 38 dni. Wojsko Polskie walczące w osamotnieniu, słabsze materiałowo i technicznie, biło się 35 dni. Aby pokonać II Rzeczypospolitą,

Warszawa 2001; M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, t. 1-3, Warszawa 1969-1978; N. Bethell, *Zwycięska wojna Hitlera. Wrzesień 1939*, Warszawa 1997; J. Kirchmayer, *Kampania wrześniowa*, Warszawa 1946.

² Patrz: *Polski Czyn Zbrojny w II Wojnie Światowej. Wojna Obronna Polski 1939*, oprac. W. Bięgański, Warszawa 1979; T. Jurga, W. Karbowski, *Armia „Modlin”*, patrz: *Bibliografia*, Warszawa 1987; K. Grunberg, *Czas wojny 1939-1945*, patrz: *Bibliografia*, Toruń 1991; Z. Flisowski, *Westerplatte*, Warszawa 1978; J. Rzepecki, *Wspomnienia i przyczynki historyczne*, Warszawa 1983; *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989; K. Sosnkowski, *Cieniom września*, Warszawa 1988; *Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach*, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1984; J. Siemiński, *Walczące Grodno*, Białystok 1990; L. Głowacki, *Obrona Warszawy i Modlina 1939*, Warszawa 1985; W. Białasiewicz, A.L. Gzella, *Broniła Lublina wrzesień 1939*, Lublin 1994; M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, t. I: *Plany i ich załamanie się*, Warszawa 1969; t. II: *Odwrót i kontrofensywa*, Warszawa 1973; t. III: *Bitwy przebojowe i obrona bastionów*, Warszawa 1978, (II wydanie – Warszawa 1983, w którym tytuł tomu I brzmi – *Plany i bitwy graniczne*).

³ M. Turlejska, *Rok przed klęską (1 września 1938 – 1 września 1939)*, Warszawa 1965, s. 9.

Niemcy musieli użyć takiej samej liczby czołgów, samolotów i amunicji, co do pokonania trzy razy liczniejszej armii alianckiej. Słusznie oceniał marszałek Edward Rydz-Śmigły, organizując przedmoście rumuńskie, iż nacisk wojsk niemieckich słabnie. Według oceny strony niemieckiej Wehrmachtowi wyczerpywały się środki bojowe⁴.

Właśnie do rąk czytelników trafiła książka napisana przez grono badaczy historii i regionalistów zatytułowana: *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu*. Zapewne badacze dziejów wojskowości zaskoczy wyrażenie „wojna obronna”. Najczęściej spotykaną nazwą jest „kampania wrześniowa 1939”, jednak jest to też najczęściej krytykowane sformułowanie. Termin ten pochodzi od niemieckiego, propagandowego określenia *Feldzug in Polen* lub *Polenfeldzug*, które stworzyli Niemcy jesienią 1939 roku⁵. Z ich punktu widzenia był to tylko krótki epizod w wojnie mającej na celu podbój całej Europy. To nazewnictwo jest również popularne w literaturze anglojęzycznej, która używa sformułowania „kampania wrześniowa”⁶. Również to nazewnictwo zostało przejęte z nazewnictwa niemieckiego przez komunistyczną propagandę sowiecką i PRL-owską, która chciała umniejszyć znaczeniu polskiego oporu oraz wskazać na dalszą kontynuację walk już przez siły związane z Armią Czerwoną. Ponadto komuniści chcieli poprzez określenie walk jako „kampania” wywołać w społeczeństwie efekt propagandy w celu stworzenia przekonania, że sowiecka agresja z 17 września 1939 roku była skierowana nie przeciw Polakom, ale już przeciwko Niemcom. Dodatkowo chciano umniejszyć wkład Wojska Polskiego w opór przeciwko Niemcom, używając wyrazu „wrześniowa”, który wskazywał, że walki trwały tylko w tym miesiącu, celowo pomijając wydarzenia z października 1939 roku, a więc ostatniej bitwy oddziałów Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” gen. Franciszka Kleberga pod Kockiem. Oddziaływanie tej propagandy przez ponad pięćdziesiąt lat po wojnie spowodowało, że jest to nadal najbardziej popularne określenie na ten jakże bolesny dla Polaków wycinek historii najnowszej. Drugie określenie „wojna obronna 1939” ma również swoje wady, ponieważ, czy może istnieć wojna w wojnie? Może powinniśmy zatem wydzielić wojnę obronną z drugiej wojny światowej? To określenie stosowano również w historiografii tworzonej przez badaczy komunistycznych, gdyż mogli wtedy twierdzić, że II Rzeczypospolita upadła po przegraniu wojny

⁴ Cz.K. Grzelak stwierdza, iż 16 września pomimo znacznych strat Wojsko Polskie zachowało jeszcze połowę stanu wyjściowego przewidzianego planem mobilizacyjnym, tj. około 650 tys. żołnierzy, 240 tys. z nich walczyło z agresorem niemieckim na zachód od Wisły (na Wybrzeżu – 13 tys., nad Bzurą – 135 tys., w Warszawie i Modlinie – 90 tys.), około 200 tys. znajdowało się na obszarze operacyjnym na wschód od Wisły, a w ośrodkach zapasowych – 200 tys. Odtworzona została Armia „Karpaty”, która zasilila utworzony Front Południowy w celu osłony organizowanego przedmościa rumuńskiego, oczekującego od Zachodu dostaw materiałów wojennych. W tym czasie słabł nacisk niemieckich zgrupowań pancernych, a część czołgów stała z braku paliwa. Kończyła się również amunicja. Szerzej: Cz.K. Grzelak, *Kresy w Czerwieni 1939. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę*, Warszawa 2008, s. 190-195; tenże, *Dziennik sowieckiej agresji wrzesień 1939*, Warszawa 1994.

⁵ P. Goldner, *Der Feldzug in Polen 1939. Dokumente, Vilder, Verichte mit Erläuterungen*, Berlin 1939.

⁶ „Polish Campaign 1939”.

obronnej, a Polska odrodziła się w 1944 roku w postaci Polski Ludowej, zaś od 1952 roku jako PRL. Ustanowiono więc w 1981 roku specjalny medal: *Za udział w wojnie obronnej 1939*⁷.

Również wśród polskich historyków wojskowości, zajmujących się tym okresem, nie ma jednności co do terminologii tego wycinka dziejów najnowszych Polski⁸. Niewątpliwie wyraz „obronna”, moim zdaniem, dobrze wpisuje się w charakter walk, obronę przeciwko dwóm, a nawet trzem najeźdźcom. Jak widać, każda z wymienionych terminologii ma swoje wady. Stąd też w historiografii europejskiej próbuje się ujednoczyć zjawisko historyczne wrzesień–październik 1939 roku. Jednak to określenie tego polskiego wycinka historii nadal wywołuje wiele emocji i kontrowersji. Myślę, że redaktorzy książki świadomie pominęli te kontrowersje, wybierając określenie „wojna obronna” jako adekwatny tytuł do wydarzeń, które rozegrały się na ziemiach polskich 1 września – 5 października 1939 roku. Badaniami, których wyniki zaprezentowano w niniejszej publikacji, objęto obszar zakreślony rzekami: Wisła, Narew, Bug i Tyśmienica.

Monografia składa się ze wstępu, 12 naukowych artykułów, które mogą stanowić samodzielne rozdziały, trzech wspomnień świadków wydarzeń września 1939 r. oraz czterech krótkich sprawozdań, komunikatów i publikacji *pro memoria* poświęconej śp. prof. dr hab. Piotrowi Matusakowi – wybitnemu polskiemu oraz europejskiemu historykowi, znawcy II wojny światowej, ruchu oporu w Polsce, a także Europie, Polskiego Państwa Podziemnego. Opracowanie zamykają indeks geograficzny i osobowy.

Warto podkreślić, że region, który został poddany badaniom nie ogrywał istotnej roli militarnej w ogólnych założeniach koncepcji obrony II Rzeczypospolitej. Raczej miał on stanowić zaplecze materiałowe, żywnościowe oraz miejsce do ewakuacji osób i zasobów z terenów Polski zachodniej, a także centralnej. Potwierdzeniem tej tezy jest artykuł badacza wojskowości Rafała Roguskiego, *W cieniu zagłady. Przygotowania wojenne na wschodnim Mazowszu i południowym Podlasiu wiosną i latem 1939 roku* (s. 13-26), który, pisząc go, wykorzystał polskie zasoby archiwalne oraz polskojęzyczną literaturę. Ukazał przygotowania regionu do wojny, plany wojskowe, udział społeczeństwa w przygotowaniach obronnych, np. przy budowie schronów podwórzowych, uszczelnianiu budynków (obawiano się bowiem ataku gazowego), zabezpieczaniu zabudowań przed pożarami, gdyż większość budynków w Siedlcach była drewniana. Warto podkreślić, że region wraz z Siedlcami wchodził w skład IX Okręgu Korpusu z siedzibą w Brześciu nad Bugiem, zaś stacjonujący w Siedlcach 22. pp został włączony w skład 9. Dywizji Piechoty, która miała operować w rejonie jezior koronowskich. Zdaniem autora oddalenie regionu od granic państwa sprzyjało powstaniu odwodów armii.

⁷ www.1939.pl/kampania-wrzesniowa/kampania-wrzesniowa-czy-wojna-obronna/index.html (dostęp: 14.12. 2020).

⁸ Zob. szerzej: W. Rezmer, *Problem terminologiczny: Kampania wrześniowa – Wojna obronna Polski – Kampania polska 1939 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 3, s. 121-122; Cz.K. Grzelak, *Czy historiografia kampanii polskiej 1939 roku daje podstawy do powstania wokół niej legend i mitów?* „Studia z Dziejów Wojskowości” 2006, nr 5.

Region, podobnie jak tereny leżące przy granicy niemieckiej, już 1 września 1939 roku doświadczył bombardowań nieprzyjacielskich. W swoim opracowaniu *Na linii Ribbentrop–Mołotow. Małkinia w kampanii wrześniowej* (s. 27-44) Wojciech Hadała ukazał Małknię i postawy mieszkańców wobec dwóch wrogów. Warto podkreślić, że przedstawił on nowy obraz żołnierza polskiego, który dobrze dowodzony potrafił bić się i zadawać duże straty armii niemieckiej, np. w bitwie o Brok 10. Pułk Ułanów zadał spore straty Dywizji Pancerniej „Kempf”. Na mocy porozumień niemiecko-sowieckich z dn. 28 września 1939 roku do Małkini wkroczyły wojska sowieckie. Część miejscowości leżących za strefą neutralną znalazła się po stronie sowieckiej. Już w lutym 1940 r. nastąpiły wywózki Polaków z rodzin wojskowych, którzy brali udział w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku. Rodziny zostały wywiezione do łagrów w głąb Związku Sowieckiego w rejonie Irkucka. Kolejnym sowieckim bezprawiem wobec Polaków było przymusowe wcielanie młodzieży polskiej do Armii Czerwonej. Ponadto sowieckie wojska przygraniczne usuwały mieszkańców miejscowości leżących w pobliżu 800 metrów od granicy⁹.

Badany region od setek lat był zamieszkiwany przez ludność żydowską. Podobnie było w Kosowie Lackim, gdzie stanowiła ona ok. 50% ogółu mieszkańców. Społeczności, której już nie ma, artykuł poświęciła Monika Samuel. Tekst *Kosów Lacki we wrześniu 1939 roku w przededniu końca pewnego świata* (s. 45-68) miał pokazać losy miasteczka w 1939 roku, a tylko epizodycznie wpisuje się w recenzowaną pracę. Faktycznie autorka opisała przedwojenne lata i całą drugą wojnę światową. Ponadto korekty i komentarza wymagają dane statystyczne dotyczące struktury demograficznej miasteczka podawane przez autorkę (s. 46). Informacjom przytoczonym przez Samuel przeczą przywoływane przez nią dane. Autorka podaje, że według spisu z 1921 roku Kosów Lacki był zamieszkiwany przez ok. 50% społeczności żydowskiej. Dalej już mamy informację o strukturze narodowościowej miasteczka, o której autorka pisze, że 2142 osoby określało się jako Polacy a 834 Żydzi, co stanowiłoby 28% społeczności żydowskiej. Następnie podaje informację, że osadę zamieszkiwały 1362 osoby, w tym 598 Polaków i 764 Żydów (s. 46). Tym samym ludność żydowska stanowiłaby 56% populacji wspomnianej miejscowości.

Kosów Lacki to mała miejscowość położona w powiecie sokołowskim, niedaleko niemieckiego obozu zagłady Treblinka. Pierwsze informacje o prześladowaniach Żydów przez Niemców pojawiły się już w 1938 roku, kiedy do Kosowa Lackiego przyjechała rodzina żydowska polskiego pochodzenia, wysiedlona przez Niemców z III Rzeszy. Dzień 1 września 1939 roku stanowił dla tej społeczności kres istnienia. To, że ten naród miał zniknąć z powierzchni ziemi ilustruje fragment przemówienia wygłoszony w Reichstagu przez Adolfa Hitlera 30 stycznia 1939 roku: „Dziś pragnę powiedzieć jeszcze jedno, co być może zapadnie w pamięć nie tylko nam – Niemcom: wiele razy byłem prorokiem i zazwyczaj mnie wyśmiewano. W czasie mej walki o władzę, naród żydowski zareagował śmiechem na moje prorocтва, iż pewnego dnia

⁹ W. Hadała, *Na linii Ribbentrop–Mołotow. Małkinia w kampanii wrześniowej*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, red. A. Ziótek, Kosów Lacki 2020, s. 42.

stanę na czele państwa i całego narodu oraz że rozwiążę między innymi problem żydowski. Sądzę, że od tamtego dnia ów odrażający śmiech Żydów niemieckich uwiąże im w gardle. Dziś pragnę znów być prorokiem: jeśli międzynarodowa finansjera żydowska, zarówno w Europie, jak i poza nią, jeszcze raz pograży narody w wojnie, nie skończy się to bolszewizacją ziemi, a przez to zwycięstwem żydostwa, lecz zagładą rasy żydowskiej w Europie!”¹⁰. Niemcy do Kosowa Lackiego weszli już 8 września 1939 roku. Od razu Żydzi zostali poddani szykanom ze strony okupanta. Społeczność żydowska z Kosowa Lackiego została fizycznie unicestwiona w pobliskiej Treblince (1941-1944).

Kolejny tekst, autorstwa Artura Ziontka, został poświęcony sytuacji w Ceranowie we wrześniu 1939 roku opisywanej przez właściciela Józefa Górskiego (s. 69-96). Autor w plastyczny sposób oddał klimat tamtych dni widziany oczyma ziemianina Józefa Górskiego, mieszkańców Ceranowa i okolic. W pierwszych dniach września odczuć dało się panujący tam chaos, a także przerażenie mieszkańców po pierwszych barbarzyńskich bombardowaniach. Piętno na zdrowiu właściciela Ceranowa odcisnęła śmierć wskutek rozstrzelania przez Niemców Piotra Filipiuka, gajowego majątku Ceranów, w dniu 25 października 1939 roku. Po wojnie Józef Górski został uznany przez ks. Bernarda Filipiuka – brata rozstrzelanego – za winnego jego śmierci. W marcu 1946 roku został on przewieziony z Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego do więzienia w Siedlcach, gdzie miał oczekiwać na rozprawę¹¹.

Norbert Tomaszewski z kolei skoncentrował swoje rozważania na problemie działań wojennych we wrześniu 1939 roku w Ciechanowcu i okolicach (s. 97-106) oraz na walkach żołnierzy 1. Dywizji Piechoty Legionów (dca gen. Wincenty Kowalski) z 10. Dywizją Pancerną (dca gen. wojsk panc. Ferdinand Schaal) wchodzącą w skład XIX Korpusu Armijnego (s. 135-142)¹². Tekst jest poprawny pod względem merytorycznym i wpisuje się treścią w ogólną koncepcję monografii. Autor nie ustrzegł się jednakże błędów oraz nieścisłości, np. „w dniu 10 września 1939 r., wojska XIX Korpusu Pancernego generała Heinza Guderiana przełamały polskie linie obronne na odcinku Wizna”¹³. Wyjaśnienia wymaga niewłaściwe użycie nazewnictwa „Korpus Pancerny”. Otóż w wojskach niemieckich „Korpusy Pancerne” zaczęto tworzyć od 1942 r., a więc już po ataku na ZSRR w czerwcu 1941 r. We wrześniu 1939 r. istniały korpusy armijne, w skład których wchodziły dywizje pancerne¹⁴. Niektórzy polscy historycy mylnie interpretują używanie tej nazwy, nadając np. XIX Korpusowi Armijnemu generała Guderiana (biorącemu udział w kampanii wrześniowej) przydomek „pancerny”, co jest niezgodne z nazewnictwem niemieckim¹⁵. Kolejny lapsus mamy

¹⁰ *Wybór źródeł do nauczania o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich. Materiały dla szkół ponadpodstawowych*, red. A. Skibińska, R. Szuchta, Warszawa 2009, dokument nr 8.

¹¹ Zob. J. Górski, *W mamrze*, wstęp i oprac. W. Charczuk, A. Ziontek, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2008, nr 16.

¹² Zob. szerzej: Ch. Bishop: *Niemieckie wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 2009.

¹³ N. Tomaszewski, *Wojna Obronna 1939 r. w Ciechanowcu i okolicach*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku...*, s. 98.

¹⁴ H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1958, s. 59.

¹⁵ M. Fiszer, J. Gruszczyński, *Powstanie niemieckich wojsk pancernych*, „Wojsko i Technika – Historia” 1, 2015, s. 4-5.

w sformułowaniu: „oddziały niemieckie, które zostały przez dowództwo XX Korpusu Pancernego, wysłane 10 września 1939 roku w kierunku Ciechanowca zbliżyły się do niego od strony Czyżewa”¹⁶. W opracowaniach poświęconych wojskom niemieckim próżno szukać XX Korpusu Pancernego. W omawianym okresie teren Ciechanowca i okolic był atakowany przez XXI Korpus Armijny pod dowództwem gen. płka Nikolausa von Falkenhorsta. Dalej autor pisze, że jednostką, która zbliżyła się do Czyżewa był 76. Pułk wchodzący w skład 20. Dywizji Zmotoryzowanej (dca gen. por. Mauritz von Wiktorin), która współtworzyła XIX Korpus Armijny¹⁷. Działania wojsk tej dywizji i 76. Pułku na terenie objętym badaniem przez autora potwierdzają mapy¹⁸.

Kolejne dwa opracowania składające się na recenzowaną publikację poświęcono przejściowemu obozowi jenieckiemu w Węgrowie (Małgorzata Rospara, s. 107-117) oraz historii miejscowości Korytnica od września 1939 roku do początków okupacji (Mirosław Roguski, s. 119-133). Oba teksty łączy wspólny mianownik: zostały napisane na podstawie wspomnień, a także relacji naocznych świadków i uzupełnione o literaturę przedmiotu. Tekst Małgorzaty Rospany pokazuje spontaniczny odzew wśród mieszkańców Węgrowa i okolicznych wsi, który zaowocował udzieleniem pomocy żywnościowej, środków higieny oraz bielizny żołnierzom polskim, którzy zostali osadzeni w obozie. Warto podkreślić, jak słusznie zauważyła autorka, że wśród żołnierzy przebywały również osoby cywilne, które Niemcy zatrzymali jako podejrzane „osoby wojskowe”. W obozie często dochodziło do konfliktów (bójek) między Polakami a Ukraińcami i volksdeutschami. Tutaj wyjaśnienia wymaga nieprawdziwe użycie przez autorkę terminu „volksdeutsch”. Otóż formalnie Niemiecka Lista Narodowościowa powstała 2 września 1940 r. na podstawie reskryptu Heinricha Himmlera¹⁹. Natomiast na terenach Rzeczypospolitej Polskiej anektowanych przez III Rzeszę w czasie II wojny światowej volkslistę wprowadzono zarządzeniem z 4 marca 1941 roku²⁰, nie mogło więc być mowy o volksliście w 1939 r., o której pisze autorka w tekście.

Natomiast Mirosław Roguski w swoim naukowym opracowaniu ukazał zbrodnie Wehrmachtu na Polakach, m.in. żołnierzy z Korpusu Armijnego „Wodrig” (dca gen. por. Albert Wodrig) i Dywizji Pancerniej „Kempf” (dca gen. mjr Werner Kempf), którzy na terenie powiatów węgrowskiego i sokołowskiego dopuścili się wielu mordów na ludności cywilnej²¹. Również lotnictwo niemieckie dopuszczało się zbrodni na tej

¹⁶ N. Tomaszewski, *Wrzesień 1939 r. w Ciechanowcu i okolicach*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku...*, s. 99.

¹⁷ *20 Dywizja Piechoty (III Rzesza)*, Wikipedia, wolna encyklopedia, pl.wikipedia.org/wiki/20_Dywizja_Piechoty_(III_Rzesza) (dostęp: 15.12.2020).

¹⁸ *Walki nad środkową Narwią 7-12 IX 1939 r. i utrata linii Narwi i Dolnego Bugu 9-13 IX 1939 r.*, [w:] *Wojna obronna Polski 1939*, oprac. W. Wróblewski i zespół atlasu, Warszawa 1995, s. 83, 87.

¹⁹ *Volkslista – fakty i mity*, „Newsweek.pl” 2010, 1 września, www.newsweek.pl/polska/volkslista-fakty-i-mity/xqj86pb (dostęp: 4.04.2017); R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010, s. 53-54.

²⁰ R. Rak, *Biskup Adamski a Volkslista*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1985, nr 18, s. 263-267.

²¹ J. Solorz, *SS Verfügungstruppen 1939*, Warszawa 2004.

grupie, bombardując ją z niskiego pułapu ok. 100 m, gdzie lotnicy doskonale widzieli budynki cywilne i ich mieszkańców²².

Rozdziały pióra Wiesława Charczuka (s. 143-151) i Andrzeja Chojnackiego (153-175) poświęcono postawom mieszkańców Zbuczyna oraz miasta Siedlce wobec agresji niemiecko-sowieckiej we wrześniu 1939 roku. Zbuczyn to osada leżąca przy trasie głównej Warszawa-Brześć, która już w pierwszych dniach września została dotknięta atakami lotnictwa niemieckiego, które bombardowało i ostrzeliwało masy uciekinierów zdążających na wschód. Pomoc uciekinierom oraz wycofującym się oddziałom Wojska Polskiego organizowała okoliczna ludność za sprawą inspiracji proboszcza ks. Andrzeja Ołędzkiego i sióstr zakonnych. Uciekinierom organizowano aprowizację, pomoc medyczną, a także noclegi w okolicznych wioskach przynależących do parafii Zbuczyn²³. Po wkroczeniu Sowieców do Zbuczyna, mieszkańcy doświadczyli z ich strony grabieży, mordów i aresztowań, zwłaszcza przedstawiciele inteligencji: nauczycieli, pracowników gminy. Po wycofaniu się żołnierzy Armii Czerwonej mieszkańcy Zbuczyna ponownie dostali się pod okupację niemiecką, tym razem na okres pięciu długich lat.

Tekst Andrzeja Chojnackiego pokazuje mieszkańców Siedlec, społeczności dwukulturowej, gdyż ok. 50% populacji stanowili Żydzi. Siedlce były siedzibą 22. pp, który wchodził w skład 9. DP, podobnie jak w innych regionach Polski, w Siedlcach społeczeństwo do wojny zaczęło się przygotowywać w marcu 1939 roku. Wieść o wybuchu wojny na mieszkańców miasta pojawiła się niespodziewanie. W dniu 3 września 1939 roku przeżyli oni pierwsze bombardowanie. Intensywne naloty Niemcy rozpoczęli 7 września i trwały one przez trzy dni. Zniszczono wtedy centrum miasta z dworcem. Największe jednak starty poniosła ludność cywilna. Ranny został, na szczęście niegroźnie, w nogę, Prymas Polski kard. August Hlond, który uciekł z bombardowanej Warszawy i przebywał w tym czasie w Siedlcach. Dnia 11 września 1939 r. do Siedlec od strony Sokołowa Podlaskiego wkroczyły jednostki niemieckie wchodzące w skład Dywizji Pancerniej gen. Wernera Kempfa. Niemcy zaczęli wprowadzać „porządku” i administrację niemiecką²⁴.

Epilogiem postaw mieszkańców regionu i heroizmu we wrześniu 1939 roku były walki na terenie powiatu mińskomazowieckiego. Tym wydarzeniom swój tekst poświęcił Damian Sitkiewicz (s. 177-219), który ukazał obraz cywilów uwikłanych w walki i heroizm polskiego żołnierza we wrześniu 1939 roku. Autor swój tekst oparł na solidnej bazie źródłowej, m.in. dokonał kwerendy materiałów w Archiwum Państwowym w Warszawie, a także Archiwum Państwowym w Siedlcach oraz Instytucie Polskim i Muzeum gen. Władysława Sikorskiego w Londynie. Wykorzystał bogatą literaturę tematycznie związaną z zagadnieniem podjętym w tym opracowaniu. Pierwsze

²² M. Roguski, *Wrzesień 1939 r. i początki okupacji niemieckiej we wspomnieniach mieszkańców Korytnicy*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku...*, s. 124-125.

²³ Zob. szerzej: W. Charczuk, *Mieszkańcy Zbuczyna i okolic wobec agresji niemiecko-sowieckiej we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku...*, s. 145-149.

²⁴ Szerzej o postawach Siedlczan we wrześniu 1939 r. pisze A. Chojnacki, *Mieszkańcy Siedlec wobec wydarzeń 1939 r. w mieście*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku...*, s. 169-175.

dni września 1939 roku na terenie Mińska Mazowieckiego upłynęły spokojnie, mimo że przez miasto przechodził ważny węzeł kolejowy Wschód-Zachód. Mińsk został zajęty przez żołnierzy z 11. DP (dca gen. por. Max Bock)²⁵, która strukturalnie wchodziła do I Korpusu Armijnego dowodzonego przez gen. por. Waltera Petzela. Do kontaktu żołnierzy Wołyńskiej Brygady Kawalerii z żołnierzami 11. DP doszło 13 września 1939 roku pod Choszczówką. Wcześniej 11 września Kałuszyn został opanowany przez Niemców. Żołnierze 1. Dywizji Piechoty Legionów, próbując wyrwać się z okrążenia, podjęli wraz z żołnierzami Mazowieckiej Brygady Kawalerii walkę o miasto Kałuszyn. W wyniku ataku na bagnety Niemców odrzucono i kawaleria polska weszła do miasta. Walka stawała się coraz bardziej zażarta. Niemcy nie oszczędzili cywilów ani Żydów tak licznie zamieszkujących Kałuszyn. W wyniku użycia czołgów, artylerii oraz pionierów z miotaczami ognia miasto zostało podpalone. Po ciężkich i zażartych walkach Niemcy zostali z miasta wyparci. W trakcie walk zginęło 200 żołnierzy z 6. Pułku Piechoty Legionów²⁶. Szkoda, że autor nie pokusił się o ustalenie strat zadanych przez Wojsko Polskie Niemcom w bitwie o Kałuszyn. Ustalenie tych liczb jest jednakże trudne. Według różnych badań miało zginąć od 120 do 800 żołnierzy niemieckich²⁷. O skali natężania walk świadczy to, że miasto zostało spalone w 90%. Warto podkreślić stwierdzenie, że nie można jednakowo oceniać wszystkich Niemców. Autor w swoim tekście podkreśla, że zdarzały się przypadki dobrego i pozytywnego stosunku do miejscowej ludności. Tak było w Siennicy, którą zajęł oddział Bawarczyków. We wspomnieniach mieszkańców zapisali się jako bardzo życzliwi dla Polaków²⁸.

Zasadniczą część monografii zamyka tekst pióra Andrzeja Prządki poświęcony wydarzeniem z września 1939 roku w ujęciu bibliograficznym (s. 221-278). Tekst autora prezentuje piśmiennictwo dotyczące wojny obronnej 1939 roku na południowym Podlasiu i wschodnim Mazowszu. Zasięgiem czasowym w swoim artykule autor objął prace opublikowane do 2019 roku, które zostały uporządkowane alfabetycznie. Prezentację wydarzeń wojny obronnej 1939 roku w ujęciu bibliograficznym autor poprzedził obszernym wstępem ukazującym sytuację Polski po odzyskaniu niepodległości w listopadzie 1918 roku na płaszczyźnie międzynarodowej, politycznej, ekonomicznej i militarnej w latach 1918-1939. Gros swojego tekstu autor poświęcił sytuacji polityczno-militarnej Polski latem 1939 roku. Pokusił się o przedstawienie sił militarnych Polski i III Rzeszy tuż przed 1 września 1939 roku. Następnie syntetycznie ukazał walki polsko-niemiecko-sowieckie na terenie Polski we wrześniu 1939 roku. W tym miejscu wymaga sprostowanie nieścisłości, jeżeli chodzi o niemieckie jednostki wojskowe. Otóż autor na s. 237 pisze: „Grupa żołnierzy i ludność cywilna

²⁵ B. Werner, *Weg und Schicksal der 11. Infanterie-Division*, Kiel 1952.

²⁶ D. Sitkiewicz, *Kampania 1939 r. i położenie ludności cywilnej w pierwszych miesiącach II wojny światowej na terenie powiatu mińskomazowieckiego*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku...*, s. 194.

²⁷ Zob. szerzej: E. Noiński, *Bitwa pod Kałuszynem 11-12 września 1939 r.: karta chwały oręża polskiego kampanii wrześniowej*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 2008, nr 16, s. 56.

²⁸ S. Gnoiński, *Pod terrorem okupanta*, [w:] *W służbie wsi i kraju. W setną rocznicę powstania Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy*, red. B. Gass, S. Gnoiński i in., Warszawa 1966, s. 221.

zaciekle broniła miasteczka (Łaskarzewa – przyp. W.Ch.) przed 13. Dywizją Zmotoryzowaną gen. Wenera Kempfa przypłacając to ciężkimi ofiarami i zniszczeniem miejscowości”. Owszem w strukturze niemieckich wojsk lądowych była taka dywizja. Sztab jej stacjonował w Magdeburgu, a wzięła ona udział w wojnie obronnej 1939 roku na terenie Polski, taktycznie wchodząc w skład XIV Korpusu Armijnego 10. Armii (dca gen. Gustav Anton von Wietersheim). Dowódcą jej od 7 września 1939 roku był gen. mjr Paul Otto, a nie gen. Werner Kempf²⁹. Auror prawdopodobnie powielił błąd innego autora, Michała Brożka³⁰. Natomiast w rejonie Łaskarzewa walczyła 16 września 1939 roku Dywizja Pancerna „Kempf”, która taktycznie podlegała I Korpusowi Armijnemu i tego dnia nawiązała kontakt z XVI Korpusem Armijnym, zamykając pierścień okrążenia wokół Armii „Łódź”, „Pomorze” i załóg Modlina i Warszawy³¹. Następnie Auror dokonał zestawienia bibliografii wojny obronnej na południowym Podlasiu i wschodnim Mazowszu, które zwiera 748 pozycji.

Recenzowana monografia zawiera dział wspomnień autorstwa Stanisława Truskowskiego (s. 281-294), Józefa Górskiego (s. 295-311) i Roberta Rogalskiego (s. 313-324). Wspólnym mianownikiem wspomnień bezpośrednich uczestników wydarzeń we wrześniu 1939 roku jest pamięć o pięknej, słonecznej i bezchmurnej pogodzie, która stała się przekleństwem dla mieszkańców, ponieważ nieprzyjacielskie samoloty mogły łatwo bombardować miasta i wioski Mazowsza oraz Podlasia. Autorzy wspomnień piszą, że ciągle na niebie widzieli bezkarnie lecące samoloty tylko z czarnymi krzyżami, wręcz pytają, gdzie były nasze bombowce „Karasia”, „Łosie” czy wyciekowane samoloty francuskie i angielskie?³²

Omawiana praca bardzo dobrze oddaje ten tragiczny i brzemienisty w skutkach okres dla mieszkańców Podlasia oraz Mazowsza. Na kartach tej monografii widzimy postawy bezprzykładnego bohaterstwa, patriotyzmu i woli walki, które po 1939 roku zaowocowały postawą Polaków skłaniającą ich do kultuwowania narodowej idei w czasie hitlerowskiej okupacji.

Bibliografia

Literatura

Bethell N., *Zwycięska wojna Hitlera. Wrzesień 1939*, Warszawa 1997

Białasiewicz W., Gzella L.A., *Bronili Lublina wrzesień 1939*, Lublin 1994

Bishop Ch., *Niemieckie wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 2009

²⁹ R. Stoves, *Die gepanzerten und motorisierten deutschen Grossverbände (Divisionen und Selbständige Brigaden) 1939-1945*, Eggolsheim 2003.

³⁰ M. Brożek, *Łaskarzew 1939-1945. Historia mojego miasta podczas II wojny światowej*, free.of.pl/l/laskare/hisroeia_laskarzew_1939-1945_1.html (dostęp: 18.08.2019).

³¹ M. Bryja, *Panzerwaffe*, Warszawa 1996.

³² R. Rogalski, *Mój wrzesień 1939 roku*. Do druku podał Andrzej Chojnacki, [w:] *Wojna obronna 1939 roku...*, s. 318.

- Böhler J., *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, Kraków 2011
- Bryja M., *Panzerwaffe*, Warszawa 1996
- Charczuk W., *Mieszkańcy Zbuczyna i okolic wobec agresji niemiecko-sowieckiej we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, red. A. Zióntek, Kosów Lacki 2020
- Chojnacki A., *Czym żyli mieszkańcy Siedlec we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, red. A. Zióntek, Kosów Lacki 2020
- Fiszer M., Gruszczyński J., *Powstanie niemieckich wojsk pancernych*, „Wojsko i Technika – Historia” 2015, nr 1
- Flisowski Z., *Westerplatte*, Warszawa 1978
- Głowacki L., *Obrona Warszawy i Modlina 1939*, Warszawa 1985
- Gnoiński S., *Pod terrorem okupanta*, [w:] *W służbie wsi i kraju. W setną rocznicę powstania Seminarium Nauczycielskiego w Siennicy*, red. B. Gass, S. Gnoiński i in., Warszawa 1966
- Goldner P., *Der Feldzug in Polen 1939. Dokumente, Vilder, Verichte mit Erläuterungen*, Berlin 1939
- Górski J., *W mamrze*, wstęp i oprac. W. Charczuk i A. Zióntek, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2008, nr 16
- Grunberg K., *Czas wojny 1939-1945*, Toruń 1991
- Grzelak K.Cz., *Czy historiografia kampanii polskiej 1939 roku daje podstawy do powstania wokół niej legend i mitów?*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2006, nr 5
- Grzelak K.Cz., *Dziennik sowieckiej agresji wrzesień 1939*, Warszawa 1994
- Grzelak K.Cz., *Kresy w Czerwieni 1939. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę*, Warszawa 2008
- Grzelak K.Cz., Stańczyk H., *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2006
- Guderian H., *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1958
- Hadala W., *Na linii Ribbentrop–Molotow. Malkinia w kampanii wrześniowej*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, red. A. Zióntek, Kosów Lacki 2020
- Jurga T., Karbowski W., *Armia „Modlin”*, Warszawa 1987
- Kaczmarek R., *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010
- Kirchmayer J., *Kampania wrześniowa*, Warszawa 1946
- Moczulski L., *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009
- Noiński E., *Bitwa pod Kałuszynem 11-12 września 1939 r.: karta chwały oręża polskiego kampanii wrześniowej*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 2008, nr 16
- Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach*, oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1984
- Polski Czyn Zbrojny w II Wojnie Światowej. Wojna Obronna Polski 1939*, oprac. W. Biegański, Warszawa 1979
- Porwit M., *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, t. 1-3, Warszawa 1969-1978.
- Rak R., *Biskup Adamski a Volkslista*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1985, nr 18
- Rezmer W., *Problem terminologiczny: Kampania wrześniowa – Wojna obronna Polski – Kampania polska 1939 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 3

- Rogalski R., *Mój wrzesień 1939 roku*. Do druku podał Andrzej Chojnacki, [w:] *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, red. A. Ziontek, Kosów Lacki 2020
- Roguski M., *Wrzesień 1939 roku i początki okupacji niemieckiej we wspomnieniach mieszkańców Korytnicy i okolic*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, red. A. Ziontek, Kosów Lacki 2020
- Rzepecki J., *Wspomnienia i przyczynki historyczne*, Warszawa 1983
- Siemiński J., *Walczące Grodno*, Białystok 1990
- Sitkiewicz D., *Wrzesień 1939 roku i początki okupacji niemieckiej na ziemi mińskiej*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, red. A. Ziontek, Kosów Lacki 2020
- Solorz J., *SS Verfügungstruppen 1939*, Warszawa 2004
- Sosnkowski K., *Cieniom września*, Warszawa 1988
- Stoves R., *Die gepanzerten und motorisierten deutschen Grossverbände (Divisionen und Selbständige Brigaden) 1939-1945*, Eggolsheim 2003
- Tomaszewski N., *Wojna Obronna 1939 roku w Ciechanowcu i okolicach*, [w:] *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, red. A. Ziontek, Kosów Lacki 2020
- Turlejska M., *Rok przed klęską (1 września 1938 – września 1939)*, Warszawa 1965
- Walki nad środkową Narwią 7-12 IX 1939 r. i utrata linii Narwi i Dolnego Bugu 9-13 IX 1939 r.*, [w:] *Wojna obronna Polski 1939*, oprac. W. Wróblewski i zespół atlasu, Warszawa 1995
- Werner B., *Weg und Schicksal der II. Infanterie-Division*, Kiel 1952
- Wieczorkiewicz P., *Kampania 1939 roku*, Warszawa 2001
- Wojna obronna Polski w 1939 r.: bibliografia za lata 1985-1989*, oprac. W. Henzel, I. Sawicka, Warszawa 1992
- Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, oprac. M. Ciepłewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989
- Wybór źródeł do nauczania o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich. Materiały dla szkół ponadpodstawowych*, red. A. Skibińska, R. Szuchta, Warszawa 2009

Internet

- 20 Dywizja Piechoty (III Rzesza), Wikipedia, wolna encyklopedia, pl.wikipedia.org/wiki/20_Dywizja_Piechoty_(III_Rzesza) (dostęp: 15.12.2020)
- M. Brożek, *Łaskarzew 1939-1945. Historia mojego miasta podczas II wojny światowej*, free.of.pl/laskare/hisrocia_laskarzew_1939-1945_1.html (dostęp: 18.08.2019)
- Volkslista – fakty i mity*, „Newsweek.pl” 2010, 1 września, www.newsweek.pl/polska/volkslista-fakty-i-mity/xqj86pb (dostęp: 4.04.2017)
- www.1939.pl/kampania-wrzesniowa/kampania-wrzesniowa-czy-wojna-obronna/index.html (dostęp: 14.12.2020)

Summary

Comments in the margin of the publication entitled *Wojna obronna 1939 roku na Mazowszu i Podlasiu. Ludzie – postawy – konsekwencje*, ed. Artur Ziótek, Kosów Lacki 2020, pp. 388

The author, on the basis of the review article of this monograph, tried to present the attitudes of the region's population towards the German-Soviet aggression in September 1939. The war that began on September 1, 1939 with the attack of the Third Reich on Poland, is presented in this monograph through the eyes of ordinary people representing various social strata, cultural and national groups. This symbolic study shows the heroism of the Polish soldier and civilian population, who spared no blood sacrifice in the fight against the overwhelming forces of the Wehrmacht and the Red Army in the defensive war of 1939.

